Kerk en staat. Een historische schets van de verhoudingen in Nederland

door Niels van Driel

Een scheiding van kerk en staat impliceert vroegere verbondenheid. Wat hield die in? Waarom werden beide van elkaar losgemaakt? Wat houdt het principe van de scheiding in? “Er bestaat geen zuivere, op basis van tijdloos-objectieve kenmerken gedefinieerde variant van de scheiding van kerk en staat”, aldus een klassieker in het constitutioneel recht (Kortmann 2012, 444). De geschiedenis laat dit zien, en de liberaal-politieke geschiedenis draagt er ook de sporen van. In deze bijdrage volgt een schets van de verhoudingen tussen kerk en staat in Nederland.

Eenheid van kerk en staat

Eeuwenlang was er van een scheiding tussen kerk en staat in ons land geen sprake. Evenals elders in Europa was de rooms-katholieke religie van de landsheer dezelfde als die van vrijwel al zijn onderdanen. Kerk en staat waren nauw verweven. De kerk vormde met haar hoger opgeleide geestelijken de adel, zij gaf heersers met haar zalving afgeleid goddelijk gezag. De kerk was dan ook een pijler voor de staat.

Ook de leidende elites waren vaak nauw gelieerd. Uit een adellijk gezin kon de oudste

zoon het harnas aantrekken voor de glorie van zijn geslacht, terwijl de tweede de in dezelfde jeugdtraining opgedane vechtjaskwaliteiten als hoofd van een bisdom inzette voor de heilige moederkerk.

Confessionalisering

Binnen de kerk waren er verschillende stromingen, maar er was maar één kerk. De Reformatie betekende in de 16e eeuw een breuk in dit patroon: de Rooms-Katholieke Kerk werd geconfronteerd met afscheidingsbewegingen. Overheden schaarden zich vaak aan de zijde van een kerk om in hun gebied eenheid af te dwingen.

Dat was in de Nederlanden eveneens het geval. Een aantal Nederlandse gewesten kwam in opstand tegen hun Spaanse landsheer en legde de grondslag voor de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in de Unie van Utrecht (1579). Dit verdrag bepaalde in artikel XIII de vrijheid van geweten in de vorm van particuliere godsdienstoefening. De gewesten mochten zelf nader beslissen over 'tpoinct der religie'. In de Republiek betekende dit dat openbare godsdienstoefening het alleenrecht werd van de gereformeerde groep en dat alleen wie tot haar behoorde politieke ambten kon bekleden (De Jong 1996, 7).

Dit was een koers die veel politieke leiders in Europa voeren. Godsdienstige overwegingen en politieke belangen gingen daarbij vaak hand in hand. Confessionalisering, zoals dit streven heette, nam de rivaliteit tussen geloofsrichtingen als bron van maatschappelijke onrust weg. De publieke orde binnen een staat was ermee gebaat. Zo kwam er een aangepaste versie van de eenheid van kerk en staat: *cuius regio, eius religio*. Vrij vertaald: de overheid bepaalde met wélke kerk zij zich associeerde.

De praktijk van de 'bevoorrechting'

In de Republiek werd de gereformeerde kerk niet, zoals in diverse andere Europese landen, de staatskerk. Wel werd zij de publieke, bevoorrechte kerk. Gereformeerden kregen de kerkgebouwen toegewezen en werden financieel gesteund.

Om een willekeurig voorbeeld te noemen: in het katholieke Laren (NH) werd in 1581 wat nu de Johanneskerk heet, genaast door de Staten van Holland. Het gebouw werd 'ontroomst'. Dat wil zeggen dat de typisch katholieke inboedel verdween: het 'missetuigh', het altaar en de heiligenbeelden. De voedingsbodem voor de opbouw van een gereformeerde kerk ontbrak volledig, maar voor de katholieken zat er niets anders op dan een schuilkerk neer te zetten. Schrale troost voor de katholieken was dat de schout zo handig was geweest de pastorie tijdig tot dorpshuis te maken, zodat er in Laren zelf geen kerkelijke woning was voor een gereformeerde dominee (Hehenkamp 2022, 27).

De bevoorrechte kerk voelde zich lang niet altijd bevoorrecht. Tegenover de faciliteiten stonden namelijk bemoeienis en controle. De overheid had inspraak op de benoeming van predikanten. Doop, armenzorg en onderwijs moesten ook voor niet-calvinisten toegankelijk zijn.

De praktijk bleek bovendien weerbarstig. Zowel onder politieke als kerkelijke leiders bestonden twijfels over een al te nauwe band. 'Eenich achterdencken' beïnvloedde het han-

delen (Hofman 1997).

Radicale revolutie

Al bestond de eenheid van kerk en staat in de Republiek vooral in theorie, ze deed hoe dan ook de behoefte aan godsdienstvrijheid ontstaan bij katholieken en protestantse minderheden, zoals doopsgezinden, remonstranten en lutheranen. Tijdens de Bataafse Republiek (1795-1806) grepen revolutionairen hun kans om echte godsdienstvrijheid door te voeren en gelijke behandeling te regelen voor de aanhangers van alle geloven. Zij wilden een einde maken aan de privileges van de gereformeerde kerk.

Op 5 augustus 1796 decreteerde de Nationale Vergadering: "Er kan, of zal, geen bevoorrechte noch heerschende kerk in Nederland meer geduld worden." Kerk en staat werden gescheiden. Predikanten en priesters mochten buiten het kerkgebouw geen ambtskleding meer dragen. 'Godsdienstige plechtigheden' waren alleen toegestaan binnen kerkgebouwen. Het klokgelui zweeg, behalve voor begrafenissen en als tijdsaanduiding. Wat de kerken zelf na 1581 hadden gebouwd, bleef hun eigendom. Wat dateerde van voor die tijd, verviel aan de gemeenschap. De betaling van traktementen en pensioenen zou op afzienbare termijn worden stopgezet.

Dit alles (en meer) bleek te radicaal. De plannen stuitten op veel weerstand. De wisselvallige politieke toestand en de snelle opeenvolging van grondwettelijke regelingen gingen ten koste van de uitwerking en de invoering. De oude gewestelijke verdeeldheid droeg ook al niet bij aan uniforme en consequente toepassing.

Een juridisch moeras bleek het eigendomsrecht van de kerkgebouwen. Moesten gebouwen van voor 1581 aan de katholieken gerestitueerd worden? Om bij het eerder genoemde voorbeeld van Laren te blijven: hier trokken de 20 gereformeerden uiteindelijk aan het langste eind. De 1300 katholieke dorpsbewoners eisten behalve het kerkgebouw alle bijbehorende onroerende goederen en fondsen, wat zo veel tijd kostte dat de Restauratie onder koning Willem I aanbrak voor alle procedures doorlopen waren (De Bruijn 2022, 47).

Pijler van de staat

De opstellers van de Staatsregeling van 1798 hadden al niet ongodsdienstig willen schijnen: "De eerbiedige erkentenis van een Allbestuurend Opperwezen", aldus artikel 8, "versterkt de banden der maatschappij, en blijft iederen burger ten duursten aanbevolen". Voor dit soort statements was ook draagvlak onder de bevolking, die voor het overgrote deel godsdienstig bleef.

Dat kwam Willem I goed uit, in zijn streven naar een eenheidsstaat. Aan de ingevoerde godsdienstvrijheid en gelijke rechten tornde hij niet, maar hij versterkte graag zijn greep op de kerken: de joodse, gereformeerde en lutherse kerkgenootschappen werden in 1814, 1816 en 1818 koninklijk gereglementeerd. De katholieken in de zuidelijke Nederlanden voelden hier niet voor, wat bijdroeg aan het ontstaan van België.

Een zuinige uitleg van de godsdienstvrijheid bleek mogelijk in 1834, toen een aantal orthodoxe gelovigen zich niet langer kon vinden in de Nederlandse Hervormde Kerk. Inkwartiering van soldaten, boetes en gevan-

genisstraffen moesten hen helpen zich weer binnen de gewenste orde te voegen. Ook bij veel burgers die niets voelden voor de afscheidingsbewegingen, wekte het harde overheidsoptreden weerzin op.

Een nieuwe grondwet

De periode waarin Thorbecke land en volk niet lang liet wachten op zijn daden, brak aan in 1848. Zijn liberale grondwet legde de basis voor nieuwe vrijheidsrechten, zoals de vrijheid van onderwijs. Dezelfde grondwet verhelderde de godsdienstvrijheid met een verruiming van de autonomie van kerkgenootschappen. *De Wet op de kerkgenootschappen* (1853) werkte deze uit. Stuk voor stuk werden regelingen die kerk en staat aan elkaar verbonden afgeschaft, zoals in 1862 het collatierecht van de staat, oftewel het recht om invloed uit te oefenen op de benoeming van predikanten.

In de aanloop naar de opheffing van de in 1798 ingestelde ministeries, later departementen van eredienst (1870), constateerde Thorbecke in 1869 tevreden dat Nederland eindelijk een scheiding van kerk en staat kende "in haar ware beteekenis" (Secker 2005; Bornewasser 1974, 167). Daaronder verstond hij een wederzijdse onafhankelijkheid. Kerk en staat bezaten geen bevoegdheden op elkaars terrein. Thorbeckes houding ten opzichte van de kerk was een integraal onderdeel van zijn religieus-culturele denkbeelden. De staat moest neutraal zijn. Hij vormde een regelgevend, toezichthoudend en soms coördinerend collectief rechtsgezag, dat buiten de invloed van alle maatschappelijke verbanden stond. Op zijn beurt bemoeide de liberale staat zich niet met hun inhoud en vorm. Thorbeckes liberalisme bedoelde zelfstandige werkingssferen te scheppen voor bestuur, maatschappij, godsdienst en economie. Vrijheid was ontwikkeling binnen elk van die sferen (Aerts 2020, 494, 676, 748).

Kerkgenootschappen waren in deze visie evenals andere verbanden particuliere genootschappen binnen de staat, geen onderdeel ervan. Vanwege hun aanhang en invloed, had de staat belang bij hun wel en wee (Bornewasser 1974, 161, 163).

Wat na de afschaffing van de departementen resteerde, waren enkele grondwettelijke verplichtingen. De meest in het oog springende daarvan was de financiële steun aan hervormde gemeenten voor hun predikantsplaatsen, als gevolg van het onteigenen van de kerkelijke eigendommen in vroeger tijden. Thorbecke wilde dergelijke subsidies voortzetten, vanwege 'de heilzame invloed' die kerken hadden op de maatschappij (De Visser 1927, 298-299).

Christelijk geloof als staatsfundament

Inmiddels had Thorbecke overigens persoonlijk ondervonden dat onafhankelijkheid van kerk en staat niet hetzelfde was als een scheiding van politiek en religie. Dat wilde hij trouwens ook niet. Een christendom 'boven geloofsverdeeldheid', zonder dogmatische bepaaldheid, vond hij van waarde voor de maatschappij. Een dergelijk christendom, dat nu publieke religie zou worden genoemd (een algemeen geloof in God en algemene normen als verdraagzaamheid en verantwoordelijkheidsbesef) was er in zijn ogen zelfs het fundament van (Boersema 1949, 131; Aerts 2020, 527).

Veel christenen vonden dit type christelijk geloof een abstractum. Thorbecke stuitte dan ook op de maatschappelijke realiteit. Het verzet van de zogenaamde Aprilbeweging in 1853 tegen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie op de Nederlandse, protestants veronderstelde bodem, leidde tot de val van zijn eerste kabinet (Janse & Vis 2002).

Civil society

De vorming van een eenheidsstaat zorgde ervoor dat Nederlandse burgers zich in de 19e eeuw steeds meer langs levensbeschouwelijke lijnen gingen organiseren. Geografische grenzen werden overschreden, sociaaleconomische verschillen werden overstegen. Op steeds meer terreinen gingen religieus geïnspireerde organisaties een rol spelen. Onder de liberale grondwet moesten godsdienstige genootschappen hetzelfde worden behandeld als bijvoorbeeld de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Omdat godsdienst in de hele 19e eeuw een belangrijke existentiële macht was, werd hij ook een 'kiemcel' voor de vorming van gemeenschappen en collectieve identiteiten. Tevens werd hij zo een drijvende kracht achter politieke strijd. In Nederland stond het onderwijs decennialang hoog op de politieke agenda (Osterhammel 2022, 917, 928).

Religieus-geïnspireerde liberalen

Godsdienst bleef ook voor liberalen een factor in hun politieke strijd. Niet in de zin dat zij, zoals katholieken en orthodoxe protestanten, Gods wil vertaalbaar vonden naar de praktische politiek; daarom werden zij in de laatste decennia van de 19e eeuw steeds antiklerikaler (De Jong 1999, 82). Maar wel zetten veel liberalen zich in voor de ontplooiing van de in de cultuur verankerde christelijke waarden. Ook zij beschouwden Nederland als een protestantse natie (De Jong 1995, 8).

Diverse liberale voormannen spraken zich eind 19e eeuw publiekelijk uit over hun, meestal vrijzinnige, protestants-christelijke affiniteit. Daar zat ook een inhoudelijk verband tussen: liberalisme en vrijzinnig-protestantisme deelden een gemeenschappelijke voedingsbodem in de Verlichting. Beide stromingen kenmerkten zich door vooruitgangsgeloof en vertrouwen op de rede. Zij koesterden dezelfde waarden: de grootst mogelijke geestelijke en maatschappelijke vrijheid, de waarde van de menselijke persoonlijkheid en het appel op het menselijk zedelijk bewustzijn. De liberalen wilden zich van hun kant echter niet nauw associëren met vrijzinnig-protestanten, alleen al omdat hun aanhang veel breder was; de meer orthodoxe man naar wie het kabinet-Pierson was genoemd, behoorde tot hun leiders (Van Driel 2014, 107, 130).

Eind 19e eeuw moesten de vrijzinnig-protestantse liberalen constateren dat de factor godsdienst in de liberale politiek steeds meer een negatieve rol kreeg. In de confrontatie met de confessionele politiek bleef er in partijprogramma's en in de politieke praktijk steeds minder ruimte over voor een positieve relatie tussen staat en godsdienst. Steeds vaker werd de scheiding van staat en kerk doorgetrokken naar een scheiding van staat en godsdienst, al bleven er liberalen die zover niet wilden gaan. Feit was ook dat veel liberale politici losweekten van kerk en geloof (Van Schie 2005, 120-121; Van Driel 2014, 121-122, 131; Krijger 2017, 351-352).

Staat en religieuze organisaties

Een nieuwe, sociaal-liberale stroming wilde vanaf het laatste kwart van de 19e eeuw dat de staat een grotere rol zou pakken om de ongelijkheid van kansen en de onvrijheid van onder meer vrouwen en arbeiders te verminderen. Individuele vrijheid was voor deze liberalen "ingebed in een historisch verhaal over beschaving en zedelijke verbetering" (Dudink 1997, 13). Het liberale streven kenmerkte zich altijd al door 'gemeenschapszin en plichtsbesef' (Te Velde 1992). De samenleving kon niet zonder plichtsbesef, zelfbeheersing, naastenliefde en offervaardigheid. De staat droeg in de sociaal-liberale visie bij aan de zedelijke verheffing van de maatschappij (Dudink 1997, 51). De ethiek die de mentaliteit van het volk vormde, was ook bij veel liberalen religieus gemotiveerd (Wartena 2003, 115-116).

Overheidsingrijpen in armenzorg, huisvesting, volksgezondheid en onderwijs liet de staat *grosso modo* twee opties: eigen voorzieningen en instituties in het leven roepen óf deze verantwoordelijkheden overlaten c.q. uitbesteden aan bestaande en nieuwe maatschappelijke organisaties. In Nederland werd gekozen voor het particulier initiatief, waarbij de overheid een regulerende en ondersteunende positie innam (Kennedy & Rutjes 2022, 46).

Onder deze particuliere initiatieven behoorde ook kerkelijke inzet. Maar kerken stonden voor dezelfde uitdagingen en grenzen als de staat. Wilden zij hiervoor een parapluorganisatie worden? Kónden zij dat? De negatieve antwoorden versterkten het maatschappelijk middenveld enorm. Religie en religieus geïnspireerde activiteiten kregen meer en meer gestalte buiten de kerken, die hun leden hiertoe stimuleerden. Gevolg was dat de verhoudingen tussen kerk en staat in strikte zin een steeds kleiner deel dekten van de veel bredere relaties tussen de staat en religieus geïnspireerde organisaties (Kennedy & Rutjes 2022, 46-47). Bij deze organisaties kwamen veel zaken te liggen waar de politieke en religieuze sferen elkaar vanouds raakten, de zogenaamde *res mixtae* in het grensgebied tussen staat en kerk, zoals onderwijs en zorg voor kwetsbare groepen (Bornewasser 1998, 38).

Pluralistische coöperatie

In Nederland werd in de verhouding kerk en staat vanaf eind 19e eeuw een coöperatief model leidend. De overheid werkte met een breed palet organisaties samen om maatschappelijke doelen te bereiken. Ook godsdienstig geïnspireerde organisaties werden opgenomen in de structuren van de uitdijende staat. De overheid behandelde hen gelijkwaardig en onpartijdig. Liberalen voelden wel voor deze zelforganisatie van de maatschappij, maar toonden zich tegelijk bezorgd over desintegratie van de nationale gemeenschap – voor zover die bestond.

Na de Tweede Wereldoorlog vond coöperatie op grotere schaal plaats, omdat Nederland het karakter van een verzorgingsstaat kreeg. Liberalen werkten hier, vaak in coalities met confessionele partijen, aan mee. Zij kregen wel stress van te veel regels, niet van religie; van 1948-1980 had de VVD een verwijzing naar de – onder meer – christelijke grondslag van Nederland in haar beginselprogram staan (De Beaufort & Van Schie, 2008, 151-152).

Doorgaande coöperatie tijdens ontzuiling

In de naoorlogse decennia nam de religieuze

en levensbeschouwelijke pluraliteit sterk toe. Als koloniale macht had Nederland altijd al enige ervaring gehad met andere godsdiensten, nu kwamen deze op grotere schaal binnen de eigen grenzen: islamitische stromingen, boeddhisten, hindoes, winti etc. Hier kwam bij dat de traditionele kerken van kleur verschoten. Conservatief dan wel progressief streven deed de interne vervreemding binnen de grote kerkverbanden vaak toenemen. Nieuwe kerken en godsdienstige groepen versterkten de diversiteit op de religieuze 'markt'.

Vanaf de jaren 60 boette het religieus bewustzijn in aan sociale relevantie, terwijl het individuele handelen minder religieus geïnspireerd werd. Steeds meer aspecten en sectoren van het leven verzelfstandigden zich ten opzichte van het geloof. Daarnaast liep de kerkelijkheid snel terug. In het moderne levensgevoel zetten rationaliteit, individualisering, subjectiviteit en pluralisme de toon. Transcendente werd door immanente zingeving vervangen. Eigen ervaring en beleving werden belangrijker dan objectieve waarheden. De samenleving ontdeed zich sneller van haar verzuilde netwerk dan dit tot stand was gekomen (Bornewasser 1998, 50-51).

Toch bleven religieus geïnspireerde organisaties, al dan niet in gefuseerde vorm, vaak bestaan. Hun profiel werd in veel gevallen minder uitgesproken religieus of zelfs areligieus. Daaraan droegen ook professionalisering en schaalvergroting bij. De fundamentele verhouding tussen kerk en staat bleef vormgegeven worden door het model van de pluralistische coöperatie.

Grondwet van 1983

Van grote debatten over de scheiding tussen kerk en staat was in de jaren 60 en 70 geen sprake. Wel werd de scheiding consequenter doorgetrokken: in de jaren 70 verdween de *Wet premie kerkenbouw*. In het verlengde van de grondwetswijziging van 1983 kocht de staat eind jaren 80 de laatste financiële verplichtingen aan de Hervormde Kerk af (Den Ouden 2004).

In de nieuwe grondwet verdween het hoofdstuk over de godsdienst en dat gold ook voor de term kerkgenootschap (die natuurlijk wel in het Burgerlijk Wetboek bleef voorkomen). De vrijheid van godsdienst verbreedde zich expliciet tot de vrijheid van levensovertuiging.

Directe steunverlening aan kerken hield in de jaren 80 op, maar indirect bleef dit mogelijk met monumentale kerkgebouwen. Voor organisaties op levensbeschouwelijke of religieuze grondslag gold dat zij voor specifieke hieraan gerelateerde activiteiten geen subsidie ontvingen, maar voor maatschappelijk werk en hulpverlening ('niet geloofsgebonden overheidsdoelen') bleven zij op voet van gelijkheid met zich neutraal noemende instellingen gefinancierd worden. De samenhang met het gelijkheidsbeginsel gaf het klassieke godsdienstvrijheidsrecht 'aspecten van een sociaal grondrecht' (Kortmann 2012, 446).

Scherpere scheiding?

In de laatste kwart eeuw kwam er een trend naar een scherpere scheiding van kerk en staat. Oorzaken hiervan waren vooral de doorgaande secularisatie en de vrees voor islamitisch fundamentalisme. Volgens steeds meer mensen moest de staat zich alleen belasten met algemeen-publieke zaken. Vrijheid van godsdienst was in deze opvatting een pri-

vacyrecht. Levensbeschouwelijk geïnspireerde organisaties zouden niet meer in aanmerking mogen komen voor overheidssteun.

Liberalen verschilden hierover onderling van mening. De steun voor een strikte scheiding van kerk en staat nam echter onder hen toe. Dat was ook een gevolg van de culturele trend van de verzwakking van sociale verbanden en de groeiende individualisering. Bij de oprichting van de VVD in 1948 ging het om vrijheid in gebondenheid aan het gemeenschapsverband. Vrijheid was in de liberale traditie nauw verbonden met verantwoordelijkheid voor de gemeenschap. Er wordt wel gesproken van een sindsdien 'algeheel individualiseringsproces van de VVD' (De Beaufort & Van Schie 2008, 144, 149). De verantwoordelijke 'persoonlijkheid' maakte plaats voor 'het individu'. De nadruk verschoof naar het zelfredzame, assertieve en eigen keuzes makende individu (Aerts 2020, 753-754).

Individuele en collectieve rechten

De rechten van dat individu gingen steeds zwaarder wegen. De vrijheid van het individu verschoof naar de achtergrond en gelijkheid van individuen werd de hoofdzaak. Een steeds bredere definitie van gelijkheid leidde ertoe dat op een toenemend aantal terreinen ongelijkheid werd gesignaleerd. In combinatie met de verschuiving van de duiding van grondrechten als vrijheidsrechten tegenover de staat naar horizontale rechten, jegens medeburgers dus, werd 'de voormalige Boze Wolf een Robin Hood'. De staat moest volgens velen gelijkheid afdwingen (Kinneging 2020, 144).

Het opkomen voor klassieke grondrechten met een groepsgehalte verzwakte in liberale kringen. In 2008 verdween de vrijheid van onderwijs uit hun beginselprogram. Binnen de gemeenschappen moest het individu zo min mogelijk beperkt worden in zijn vrijheid. In het liberaal manifest *Om de vrijheid* (2005) kwam te staan dat bij botsing van grondrechten gekozen moest worden voor het individu. Daarbij kwam dat van nature gegeven omstandigheden, zoals het geslacht, de seksuele geaardheid of de etnische herkomst, bescherming verdienden boven sociale of zelfgekozen omstandigheden "zoals het aanhangen van een religie of de keuze voor een bepaald soort onderwijs" (VVD 2005, 43-44).

Uitdagend signaleerde de cultuurcriticus Arie van Deursen dat deze keus neerkwam op: "Het lichaam is meer dan de geest." De gedachte erachter was dat een mens zijn lichaam niet kon veranderen, maar zijn geloof wel, omdat dit niet meer zou zijn dan "een zelfgekozen ding". Van Deursen zei niet te kunnen inzien hoe een beschaving die zo'n waardenschaal hanteerde, niveau kon hebben (Van Deursen 2008).

Spanning

Het geloof in individuele vrijheid als hoogste goed nam sindsdien alleen maar toe, ook in liberale kringen. Collectieve entiteiten en identiteiten kregen het steeds zwaarder. Individuele vrijheid en gelijkheid werden de norm.

In het overheidsbeleid zat op dit punt spanning. Enerzijds zocht de staat naar manieren om de gefragmenteerde samenleving te organiseren en te besturen; daarin werd de participatiesamenleving een beleidsdoel, waarvoor de staat kerken en andere levensbeschouwelijke organisaties uitstekend kon gebruiken.

Zij leverden vrijwilligers dan wel kennis en kunde. Anderzijds streefde de overheid ernaar Nederland als nationale gemeenschap te versterken door druk uit te oefenen op levensbeschouwelijke organisaties om in de pas te lopen met waarden en normen die zij door iedereen gedeeld wilde zien.

Dat bleek uit de neiging de vorming van een tolerante islam een handje te willen helpen, bijvoorbeeld door in 2005 financiële én organisatorische steun te verlenen aan een Nederlandse imamopleiding. Ook vonden veel politici het onverteerbaar dat de rechten van individuen beperkt werden door institutionele rechten van religieuze organisaties, met name een eigen personeelsbeleid of de voorgestane seksuele moraal. De spanning tussen het graag samenwerken met particuliere organisaties enerzijds en de moeite met het accepteren van hun identiteit anderzijds kwam bijvoorbeeld in 2010 tot uiting in enkele kwesties in Amsterdam. In het ene geval wilde een stadsdeelraad niet in zee met de winnaar van een aanbesteding om het jeugdwerk uit te voeren, Youth for Christ, omdat deze organisatie alleen christenen wierf als personeelslid; het contract werd beëindigd. In dezelfde lijn riep de gemeenteraad op om geen zaken te doen met organisaties zonder open aannamebeleid. Het stadsbestuur legde deze motie toen naast zich neer, omdat het vond dat dit de vrijheden van deze organisaties schond en de stad bovendien afhankelijk was van organisaties als het Leger des Heils. Het patroon in diverse kwesties lijkt te zijn dat bestaande samenwerkingen voortzetten minder omstreden is dan nieuwe aangaan en dat bekendheid eveneens een grote rol speelt (overzicht bij Kennedy & Rutjes 2022, 142-192).

Niemand hekelde de trend om individuele mensenrechten en grondrechten te laten domineren boven collectieve heviger dan de van herkomst liberale rechtsfilosoof Andreas Kinneging ter gelegenheid van de 75e verjaardag van de VVD: “Vrijheid van religie? Ja, maar je mag niet discrimineren. Vrijheid van vereniging? Ja, maar je mag niet discrimineren.” De overheid maakte er zijns inziens het maatschappelijk middenveld mee kapot. Liberalen van de oude stempel wisten dat instituties nodig waren om vrijheid te laten functioneren (Vroegindeweij 2023).

Slot

Veel klassieke liberale principes zijn gemeengoed geworden. Ze zijn diep doorgedrongen onder sociaal-democraten en ook confessionelen. Dat geldt zeker ook voor het beginsel van de scheiding van kerk en staat. Maar niet zonder meer voor elke interpretatie daarvan.

Omdat het begrip ‘scheiding van kerk en staat’ vaak wordt opgerekt tot een verbod op samenwerking, pleitten de historici James Kennedy en Mart Rutjes er recent voor dit minder te gebruiken. Omdat Nederland, onder meer door globalisering en migratie, altijd religieuze en levensbeschouwelijke minderheden zal kennen, suggereerden zij een ontspannen en nieuwsgierige houding tussen kerk en staat. Zij brachten ook naar voren dat diversiteit binnen de samenleving op verschillende manieren tot uiting kan komen: door te streven naar diversiteit bínnen een organisatie of tússen organisaties. “De samenleving – en dus ook de overheid – heeft belang bij een bonte verzameling van (religieuze) organisaties die hun eigen insteek en visie bieden” (Kennedy & Rutjes 2022, 203, 206, 208). Thorbecke zou er ‘amen’ op hebben kunnen zeggen.

Dr. C.M. van Driel studeerde geschiedenis, theologie en archivistiek en is werkzaam in de archiefsector.

Literatuurlijst

- Aerts, R., *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman*, Amsterdam, 2020.

- De Beaufort, F., Van Schie, P., 'Vrijheid, en vervolgens… De ideologische ontwikkeling van de VVD', in: P. van Schie, G.Voerman red., *Zestig jaar VVD*, Amsterdam, 2008, pp. 138-164.

- Boersema, K.H., *Johan Rudolf Thorbecke. Een historisch-critische studie*, Leiden, 1949.

- Bornewasser, J.A., 'Thorbecke and the Churches', in: *Acta Historiae Neerlandicae*, Den Haag, 1974, pp. 146-169.

- Bornewasser, J.A., 'Twee eeuwen kerk en staat. Een veelledige confrontatie met de moderniteit', in: J. de Bruijn e.a. red., *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerken en staat 1796-1996*, Zoetermeer, 1998, pp. 29-60.

- De Bruijn, J., 'Om toren, kerk en kerkhof. Ontwikkelingen in de overgangstijd rond 1800', in: J. de Bruijn, H. Michielse red., *De Johanneskerk te Laren, 1521-2021*, Hilversum, 2022, pp. 42-53.

- Dales, G., e.a., *Om de vrijheid. Liberaal manifest*, 2005.

- Van Deursen, A.Th., 'Christelijk gehalte VVD dubieus', *Reformatorisch Dagblad*, 28 november 2008.

- Van Driel, C.M., 'Hand in hand? De gecompliceerde verhouding tussen vrijzinnig-protestanten en politiek liberalen', in: N. van Driel, A. Houkes red., *Het vrijzinnige web. Verkenningen naar vrijzinnig-protestantse netwerken (1850-1914)*, Zoetermeer, 2014, pp. 103-156.

- Dudink, S.P., *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901*, Amsterdam, 1997.

- Hehenkamp, R., 'De dominee moest elders wonen. Calvinist en catholyck in Laren in de zeventiende eeuw', in: J. de Bruijn, H. Michielse red., *De Johanneskerk te Laren, 1521-2021*, Hilversum, 2022, pp. 25-41.

- Hofman, T.M., *Eenich achterdenken. Spanning tussen kerk en staat in het gewest Holland tussen 1570 en 1620*, Heerenveen, 1997.

- Janse, W., Vis., J. red., *Staf en storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853*, Hilversum, 2002.

- De Jong, O.J., 'Grondwet en kerken', in: *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerken en staat 1796-1996*, Den Haag, 1996, pp. 7-23.

- De Jong, R., 'Conservatieven en katholieken tijdens het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk, 1866-1868', in: *Jaarboek Katholiek Documentatiecentrum 1995*, pp. 7-26.

- De Jong, R., *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887*, Hilversum, 1999.

- Kennedy, J.C., Rutjes, M., *Gescheiden*

partners. Een geschiedenis van overheid en religieuze organisaties in Nederland, Amsterdam, 2022.

- Kinneging, A., *De onzichtbare maat. Archeologie van goed en kwaad*, Amsterdam, 2020.

- Kortmann, C.A.J.M., *Constitutioneel recht*, Deventer, 2012.

- Krijger, T.E., *A Second Reformation? Liberal Protestantism in Dutch Religious, Social and Political Life, 1870-1940*, Ridderkerk, 2017.

- Osterhammel, J., *De metamorfose van de wereld. Een mondiale geschiedenis van de negentiende eeuw*, Amsterdam-Antwerpen, 2022.

- Den Ouden, W.H., *De ontknoping van de zilveren koorde. De geschiedenis van de rijkstraktementen in de Nederlandse Hervormde Kerk*, Zoetermeer, 2004.

- Van Schie, P., *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland, 1901-1940*, Amsterdam, 2005.

- Secker, I., 'Het kommervolle bestaan van de departementen van Eredienst', in: C. van Baalen e.a., *God in de Nederlandse politiek*, Amsterdam, 2005, pp. 63-75.

- Te Velde, H., *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918*, Den Haag, 1992.

- De Visser, J.Th., *Kerk en staat: deel III*, Leiden, 1927.

- Vroegindeweij, G., 'Liberalen schuiven van het politieke midden via rechts naar links' (interview met Andreas Kinneging), *Reformatorisch Dagblad*, 21 januari 2023.

- Wartena, B., H. Goeman Borgesius (1847-1917). *Vader van de verzorgingsstaat. Een halve eeuw liberale en sociale politiek in Nederland*, Amsterdam, 2003.